

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ У ПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Останнім часом зросла увага з боку вчених до вивчення проблем Української революції 1648–1676 рр. Безумовно, чимало питань вдалось розв'язати, але продовжує залишатися ще немало її аспектів, на які варто було б звернути увагу, навіть якщо вони не носять глобального характеру. До них належить і з'ясування політичних планів Б.Хмельницького щодо Кам'янця-Подільського. Слід зазначити, що окремі аспекти даної проблеми знайшли висвітлення у працях М.С.Грушевського, Л.В.Михайлини, Ю.А.Мицика, В.С.Степанкова. Однак, у своїх роботах вони досліджували переважно становища міста в середині XVII ст. і майже не торкалися питання про місце Кам'янця у політичних планах Б.Хмельницького. В своїй роботі зроблю спробу порушити дану проблему.

Здобуті перші перемоги над польськими військами у другій половині травня 1648 р. на Жовтих Водах та під Корсунем стали поштовхом до збройної боротьби українців проти польського панування. Почали формуватися численні загони повстанців, які допомагали головним силам армії під керівництвом Б.Хмельницького звільнити Україну. Особливо великого розмаху визвольна, конфесійна і соціальна боротьба набрала на Поділлі. Наляканий розгромом армій, уряд Речі Посполитої вживає заходів для зміцнення міст-фортець, які могли опинитися під загрозою захоплення підрозділами української армії чи повстанцями. За таких обставин приймається рішення (в першій декаді червня) зміцнити кам'янецьку залого¹. Приблизно в цей самий час коронний гетьман М.Потоцький, який перебував у полоні, через свого посланця застеріг свого сина Петра – кам'янецького старосту, – “щоб з міста і ноги не виносив та всіляку мав обережність”². Така турбота про долю міста була небезпідставною, оскільки польська шляхта вбачала у Кам'янці-Подільському “антемурале (передмур'я – В.С.) Вітчизни нашої”³.

Влітку 1648 р. повстанці беруть під свій контроль ряд населених пунктів у Східному Поділлі (Брацлавщині), де діяли полки М.Кривоноса. На початку серпня було захоплено міцно укріплене місто-фортецю Бар, розташоване у Подільському воєводстві. Ця звістка приголомшила місцеву шляхту. У неї не виникало сумнівів, що повстанці можуть спробувати оволодіти і Кам'янцем. Тим паче, що кам'янецький каштелян С.Лянцкоронський, всупереч сподіванням, замість того, щоб зосередити під містом 1000 жовніврів, зумів назбирати всього “400 “легких козаків” з луками і сто

гусар” для захисту міста⁴. Щоб уявити моральний стан шляхти, яка знаходилася в ньому, доцільно звернутися до змісту листа шляхтича Д.Чеховського, написаного у Глинянах. “Шляхта з Кам’янця в листі з гарячими слізьми просила, – повідомляв він, – про порятунок, принаймні прохала гвардію Осінського, бо у великій небезпеці Кам’янець”⁵. У листі невідомого автора, вочевидь, кам’янецького земського судді Л.М’яковського підкреслювалися панічні настрої серед шляхти: “Через постійний, удень і вночі – плач моїх жінок я переляканий так, що не можна й передати, особливо через те, що залишаюся в страшному, як і раніше, безладді, без оборони, без піхоти, без олова, неможливо запобігти небезпеці, бо нема ким укріпити Новий Замок”. Він песимістично оцінював захисну потужність укріплень: “Нам не втримати Нового Замку, тому що нема ні риштування, ні переходів на баштах, держимося тільки завдяки чудесному милосердю Божому”⁶.

Привід для занепокоєння давали і українці – мешканці міста (близько 5 тис. осіб), які могли у будь-який час перейти на сторону повсталих. Як зазначав Л.М’яковський, навіть серед 200 вояків залоги (набраних з українців) “є 140 найбільших здрайців”⁷. Починаючи з другої половини серпня, в околицях Кам’янця діяли загони опришків. Їм хоча і не вдалося оволодіти містом, але під їх контроль перейшло ряд містечок: Сатанів, Гусятин, Скалат, Оринин, Ярмолинці, Кривче та ін.⁸. А відтак Кам’янець потрапив в облогу. Крім цього, маємо свідчення джерел про те, що в місті група українських священиків готувала повстання. Вони запросили допомоги у Б.Хмельницького. І тільки зрада одного попа з Дунаївців зірвала цей задум⁹.

Постає запитання, чому Б.Хмельницький не вжив заходів для оволодіння Кам’янцем, який перебував в незадовільному стані з точки зору обороноздатності? Очевидно, дався взнаки недостатній рівень національної свідомості, а саме: відсутність у нього намірів визволення усіх теренів України з метою створення незалежної держави. Можна припустити, що гетьман, не думаючи поривати з Польщею, не вбачав нічого крамольного в тому, що місто буде знаходитися під її контролем. У жовтні 1648 р. направив частину підрозділів під стіни Кам’янця, щоб активними діями спонукати міську владу заплатити викуп, за прикладом Львова¹⁰. Проте дана акція не принесла очікуваного результату. 12 грудня Б.Хмельницький розпорядився надіслати свій універсал до Кам’янця, де зібралося “чимало шляхти”, в якому застерігав її не чинити утисків підданам і православній вірі¹¹.

Свідчення окремих джерел наводить на думку, що в кінці 1648 р. у Б.Хмельницького, можливо, з’явилася ідея використати Кам’янець у ди-

пломатичних цілях, а саме: обіцянкою віддати місто у володіння Османської імперії, схилити султана до надання козацькій Україні військової допомоги. Так, за даними Л.М'яковського, українське посольство у Стамбулі домогалося від турецького султана схвалення українсько-кримського союзу і прийняття козацької України під протекцію. Взамін посла засвідчили готовність українського уряду виплачувати данину, допомагати туркам в їх боротьбі з ворогами і передати султану Кам'янець-Подільський¹². Маємо також згадку у листі шляхтича Д.Чеховського від 19 серпня 1648 р. про намір українського гетьмана віддати Кам'янець туркам¹³.

Взимку 1649 р. Кам'янець визнавався українською і польською стороною прикордонним містом, далі якого коронні війська не мали права просуватись¹⁴. Однак, через деякий час військові дії відновилися з ініціативи польського командування. Весною 1649 р. українська армія на чолі з Б.Хмельницьким почала просуватися у напрямку Кам'янця. На цей раз гетьман розраховував таки оволодіти містом. Як стверджують польські джерела, він начебто обіцяв "віддати" Кам'янець своєму союзнику кримському хану. Звертає увагу на себе той факт, що плануючи оволодіти містом, гетьман сподівався на допомогу з боку міщан. "Маю надію на Бога – говорив він, – отримавши перемогу, Кам'янець візьму скоро, не забарюсь, бо братів наших русинів є багато в Кам'янці і ці нам допоможуть на поляків"¹⁵. Однак, так як польська армія перейшла у наступ на Волині, Б.Хмельницький змушений був відмовитися від походу на Кам'янець.

Укладений Зборівський договір (18 серпня 1649 р.) передбачав залишення міста разом з Подільським воєводством у складі Польщі. Але він не припинив війни. Як і в Україні, так і в Речі Посполитій було чимало незадоволених його змістом. Кожна з сторін вважала себе ошуканою і домогалася більшого, тому збройний конфлікт між ворогуючими сторонами був неминучий. Б.Хмельницький докладав максимум зусиль, щоб зберегти хиткий мир, тому наказував полковникам, особливо Д.Нечаю, аби не провокували сутичок з поляками. В травні 1650 р. війська Речі Посполитої починають зосереджуватись біля Кам'янця, а згодом саме тут було розташовано головний табір великого гетьмана М.Потоцького.

Тим часом активізувалися переговори Б.Хмельницького з Портою про умови прийняття її протекції, під час яких постало питання про долю Кам'янця. За даними одного з джерел, у серпні 1650 р. турецький уряд домогався від гетьмана передачі міст у володіння султана, взамін за надання козацькій Україні військової допомоги¹⁶.

На початку 1651 р. польські війська під командуванням польського гетьмана М.Калиновського перейшли в наступ. Поновилися воєнні дії, у яких поліг Д.Нечай. Під Вінницею польське командування зазнало поразки

й змушене було відступити до Кам'янця. В кінці квітня Б.Хмельницький показав генеральному обозному наказному гетьману Д.Лисовцю наздоганяти його і розбити. Однак, цей задум зазнав невдачі, оскільки польський гетьман, дізнавшись про наміри Б.Хмельницького, залишив околиці міста й подався до головних сил польської армії, що були розташовані в обози під м.Сокаль.

Полки Д.Лисовця прибули під стіни Кам'янця 29 квітня, де ворога, ясна річ, вже не застали. Замість того, щоб переслідувати його всіма силами, наказний гетьман одну частину війська послав наздоганяти М.Калиновського, а з другою обложив Кам'янець. Декілька днів (з 29 квітня по 1 травня) українські підрозділи штурмували місто, намагаючись оволодіти ним з боку Карвасар та Руських воріт. Як зауважив один з очевидців штурму, котрий знаходився в місті, “відчувалася небезпека через русинів” – кам'янчан, котрі “давали знати козакам дзвонами, коли під брами мали наступати”. Через це польська адміністрація заборонила бити в дзвони і призупинила хід годинників¹⁷. Для того, щоб оволодіти містом українські вояки вдавалися до військових хитрощів. “Лукавий ворог цієї ночі не спав, – читаємо у щоденнику облоги, – а над самою скалою над Смотричем, від сторони кам'яної башти, з якої не бачили жодного пострілу, зробили собі понад яром шанці навколо міста, в одній поставили дві гармати, і потім до полудня з них із ручної стрільби стріляли і багатьох людей в місті разили – поки одна з гармат не розірвалася”¹⁸. Облога тривала недовго, оскільки Б.Хмельницький дав наказ її призупинити, довідавшись про зосередження великої польської армії під Сокалем¹⁹.

У серпні-вересні цього ж року Кам'янець переживав важкі часи. Лютувала епідемія чуми, яка привела до великого спустошення міста. Один з очевидців повідомляв: “... всюди отруйна лютує зараза, яка найбільше у Поділлі розповзається, де вже людей мало, страшна пустеля і Кам'янець на тонкій нитці”²⁰. Далі зазначав, що зі складу залоги у місті залишилося лише кілька десятків осіб. Враховуючи таку ситуацію, полковник “подністриянських розбійників – опришків” Чуйко (Чайко) здійснив спробу оволодіти твердиною (де в цей час в ув'язненні перебувала його дружина), але не добився успіху²¹. Є дані одного з польських джерел, що весною 1651 р. український гетьман мав намір віддати Кам'янець Туреччині “а взамін одержати від неї протекцію”²².

Весною 1652 р. (незадовго до битви під Батогом, де було знищено польську армію) знову зустрічаємо свідчення джерел про плани Б.Хмельницького передати Кам'янець-Подільський Туреччині. Так, у “новинах” зі Львова від 14 червня читаємо, що гетьман хоче Кам'янець віддати турчину і туди вже “тягнеться паша силістрійський”²³. А в універсалі короля Яна

Казимира від 23 червня 1652 р. повідомлялося, що після Батозької битви він обложив Кам'янець-Подільський і, мовляв, не тільки закликав на поміч орду, “але і послав по допомогу до Порти, запевняючи у тому, що після знесення того війська віддасть Кам'янець у руки турецькі і все королівство польське у підданство”²⁴.

Про такі наміри Б.Хмельницького щодо Кам'янця-Подільського промовляють свідчення і татарських в'язнів, які сиділи у варшавському замку: “До Кам'янця-Подільського великий задум має, обіцяв Хмельницький його віддати царю турецькому і щоб відразу ж своїм людом осадив”. Крім цього, за їхніми словами, частина мешканців міста готова була допомагати Хмельницькому, “коли в цьому буде потреба”²⁵. Маємо також дані, на цей раз від поручика сандомирського Вілчковського, що Б.Хмельницький: “Кам'янець обіцяв піддати Туреччині”²⁶. Важко сказати чи дійсно гетьман був готовий передати місто Порті, чи лише обіцяв це вчинити, ведучи тонку дипломатичну гру. Але беззаперечним є той факт, що на відміну від перших років Національної революції, тепер до нього прийшло розуміння того, що місто має належати Україні.

Тому після перемоги під Батогом подався до Кам'янця. Першим під його стіни підійшов авангард української армії під проводом сина гетьмана Тимоша. Пізніше з головними силами прибув сам Б.Хмельницький. Він запропонував обложеним скласти зброю. Однак, цей ультиматум поляки відхилили. Проте, епідемія (мабуть дизентерії), що поширювалася у війську, змусила гетьмана призупинити облогу²⁷.

В 1653 р. територія Поділля знову стає ареною боротьби українських і польських підрозділів і армій. Спостерігалось погіршення стосунків між українцями та кримськими татарами через “любов” останніх до грабунків і забирання населення в ясир. Це безумовно викликало велике обурення серед козацтва. Власне, саме ця обставина спонукала Хмельницького відмовитися в червні 1653 р. від захоплення Кам'янця²⁸. Трохи пізніше – під час Жванецької кампанії – польська армія 6 вересня розташувалася в околицях міста. Звідсіля король Ян Казимир вирішив розпочати наступ на козацьку Україну у напрямку Бар-Брацлав-Біла Церква. Але по дорозі до Бара польському командуванню стало відомо про наближення кримських татар, котрі йшли на допомогу гетьману. Тому король змушений був відступити до Жванця, де польська армія потрапила в облогу українських і татарських підрозділів²⁹.

Відсутність джерел не дає змоги з'ясувати наміри Б.Хмельницького щодо Кам'янця у 1654 р. У наступному році, готуючи військову операцію проти поляків, гетьман відхилив план російського командування, що передбачав похід військ до Кам'янця-Подільського. На його думку, за краще

було просуватися в напрямі Пиків – Старокостянтинів – Тернопіль – Львів) з метою взяття під контроль західних теренів України³⁰. Однак, через деякий час він, змінивши свій першочерговий задум, подався до кам'янецької твердині. Що спонукало гетьмана внести корективи у свої плани? Очевидно, саме тепер він остаточно збагнув, що Кам'янець повинен знаходитись під його контролем, цим самим заперечуючи претензії Речі Посполитої щодо західноукраїнського регіону. В серпні 1655 р. українські підрозділи підійшли до міста і невдовзі здійснили спробу ним оволодіти. Атака була настільки сильною, що тільки, спустивши воду у річці, поляки зуміли з великими труднощами її відбити³¹. Облога тривала до 24 серпня. Згодом сюди прибув шведський посол Олександр Юлій Торкват. Результатом зустрічі з гетьманом стає укладення між українцями та шведами угоди, яка передбачала спільні дії проти Польщі, і що головне – західний кордон України повинен був проходити по Віслі. Після цього гетьман з військом рушає до Львова з метою приєднати західні терени до козацької України³². Оскільки в подальші роки українці відмовилися від спроб оволодіти Кам'янцем, місто продовжувало залишатися під контролем Речі Посполитої.

Отже, аналіз виявлених джерел дає підстави висловити припущення, що у 1648 р. Б.Хмельницький не мав наміру брати Кам'янець під власний контроль. Цьому завадило недостатній рівень національної свідомості, комплекс “автономізму”, адже враховуючи моральний стан кам'янецьких католиків і шляхти та незадовільний рівень оборони, місто можна було взяти без особливих труднощів. У наступні роки в гетьмана неодноразово виникала думка про можливу передачу Кам'янця Османській імперії в обмін на протекцію для козацької України. Швидше всього гетьмана не дуже турбувало, кому буде належати Кам'янець: чи Речі Посполитій, чи Порті, чи Україні. Починаючи з 1652 р. в ньому утверджується намір приєднати місто до Української держави. Але, на жаль, через ряд факторів українському уряду не вдалося оволодіти Кам'янцем і лише в 1672 р. один з наступників Великого гетьмана П.Дорошенко в союзі з тією ж самою Туреччиною зумів на невеликий проміжок часу відібрати Кам'янець-Подільський від Речі Посполитої. Але це вже тема іншого дослідження.

Примітки

1. Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. Інститут рукописів (далі – НБУ.ІР). – Ф.ІІ. – №1455. – Арк.70.
2. Львівська наукова бібліотека ім В.Стефаника. Відділ рукописів (далі – ЛНБ.ВР). – Ф.5. – Спр. Оссолинських №225/ІІ. – Арк.611.
3. Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Dział rękopisów (далі –BPAN). – Dz.2254. – S.386.

4. Muzeum Narodowe w Krakowie, Biblioteka Czartoryskich. Dział rękopisów (далі – В.Сзарт.). – №142. – S.277.
5. ЛНБ. ВР. – Ф.5. – Спр. Оссолінських №225/II. – Арк.125.
6. *Мицик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С.* Спалахи козацької звитяги. – Дніпропетровськ, 1991. – №3. – С.203.
7. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАУ) (Київ). – Ф.1230. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.3.
8. *Мицик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С.* Назв. праця. – С.31.
9. Документи об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. (далі – ДОВ). – К., 1965. – С.109.
10. Там же. – С.194; *Мицик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С.* Назв. праця. – С.33.
11. Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) (далі – ДБХ). – К., 1961. – С.87.
12. *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька “протекція” // Київська старовина. – 2001. – №3. – С.92.
13. В.Сзарт. – №2576. – S.201.
14. ЛНБ. ВР. – Ф.5. – Спр. Оссолінських №225/II. – Арк.202; ЦДІАУ. – Ф.1230. – Оп.1. – Спр.184. – Арк.36.
15. ЛНБ. ВР. – Ф.5. – Спр.Оссолінських №225/II. – Арк.2261.
16. Там же. – №189/II. – Арк.354.
17. Там же. – Арк.498.
18. *Nagielski M.* Oblężenie Kamieńca Podolskiego przez siły kozacko-tatarskie w maju 1651 roku // Barok: Historia. Literatura. Sztuka. – Warszawa: Wyd. Neriton, 2001. – Polrocznik VIII/I (15). – S.194.
19. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1995. – Вид. 2-ге, доп., перероб. – С.303.
20. Archiwum Państwowe w Krakowie (далі – АРК). – Збірка Піноцці. – №363. – S.630-631.
21. Ibid. – S.631; ДОВ. – С.617.
22. Borek P. Kamieniec Podolski w świetle przekazów diariuszowo-pamiętnikarskich XVII wieku // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. – T.1. – Kraków, 2000. – S.169.
23. ВРАН. – Dz.2254. – S.332*.
24. АРК. – Збірка Русецьких. – №31. – S.183.
25. Ibid. – Збірка Піноцці. – №363. – Арк.821.
26. ВРАН. – Dz.2254. – S.332.
27. *Мицик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С.* Назв. праця. – С.54.

28. Там же. – С.57.

29. *Грушевський М. Історія України-Руси.* – К., 1996. – Т.IX. – Ч.2. – С.653; *Milewski D. Kryzys wojskowości polskiej na przykładzie kampanii Żwanieckiej Jana Kazimierza // Barok: Historia. Literatura. Sztuka. – Polrocznik VIII/1 (15). – S.100-101; Степанков В. Жванецька кампанія Б.Хмельницького: витоки, хід, політичні наслідки (серпень-грудень 1653 р.) // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський, 1996. – Т.2. – С.8.*

30. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Назв. праця. – С.486.

31. *B.Czart.* – № 148. – S.481.

32. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Назв. праця. – С.518.

І.І.Дрогобицький

СТРУКТУРА ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ЧИНУ СВ.ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО (кінець XVI – XVIII ст.).

Теперішній період розвитку українського суспільства позначений активною участю релігійних установ в процесах громадського життя. Виходячи з цього, існує потреба дослідження діяльності церковних інституцій та їхнього впливу на окремі складові життєдіяльності українського соціуму. Дана стаття присвячена з'ясуванню становлення та видозміни головних складових культурно-освітньої діяльності чернецтва в ході виникнення та еволюції чину св.Василія Великого (ЧСВВ). В хронологічному відношенні нижньою межею роботи є час утворення української греко-католицької Церкви (УГКЦ) (кінець XVI ст.), верхньою – кінець XVIII ст.

Прослідковуючи розвиток Василянського чину на тлі загальної історії церковного життя унійної Церкви, автор вдається до використання узагальнюючих видань¹. Приділяється увага характеристиці підвалин культурно-освітньої праці ЧСВВ, закладених у його нормативних документах². При дослідженні розвитку окремих напрямів суспільної активності чернецтва, було використано матеріали вузького тематичного спрямування³. На жаль, слід констатувати, що маловивченими залишаються питання організації благочинної, місійно-душпастирської праці чернечих осередків, налагодження співпраці між монастирями, взаємовпливів суспільства та чернецтва у різні історичні періоди.